

МОРФОНОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ В ДЕРИВАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено аналіз морфологічних моделей у сучасній українській мові, проаналізовано поняття морфологічної моделі в науковій літературі, визначено відмінність між поняттями «морфологічна модель» і «словотвірний тип», доведено, що слова одного словотвірного типу можуть бути побудовані за різними моделями. Нами запропоновано розрізняти морфологічні моделі формативного й дериваційного типу, а також подано класифікацію моделей дериваційного типу. Виявлено, що найпродуктивнішими морфологічними моделями дериваційного типу є альтернативні та акцентуаційні. Особливу увагу приділено акцентно-дериваційним моделям, у яких у словотвірному процесі, крім дериваційних засобів, бере участь наголос. Саме зміна акцентуації похідного слова порівняно з твірним (рухомість наголосу в межах словотвірної пари та дериваційних одиниць вищого рангу) супроводжує словотвірний акт. У нашій науковій студії наголошується на важливості більш ґрунтовного вивчення цього явища, а також на необхідності приділяти йому належну увагу в лінгводидактичному процесі.

Ключові слова: морфологічна модель; словотвірний тип; словотвірний формант; альтернатива; інтерференція; акцентуація; рухомість наголосу.

У лінгвістичній літературі часто використовують недиференційовано терміни «словотвірний тип» і «морфологічна модель». Термін словотвірна модель використовують для позначення морфологічних різновидів того самого словотвірного типу. Слова того самого словотвірного типу (СТ) можуть утворюватися з різними морфологічними особливостями, тобто за різними морфологічними моделями, наприклад: *миколаївський*, *ялтинський* (інтерфіксація), *запорізький* (чергування приголосних та аплікація). В одному словотвірному типі можуть поєднуватися слова, побудовані за різними моделями.

При утворенні похідного слова часто відбувається взаємопритоскування поєднаних морфів. За законами української мови на межі морфем можливі не всі фонемні сполучення. Таким чином, термін «морфологічна модель» доцільно вживати для позначення морфологічних різновидів у середині того самого словотвірного типу, оскільки творення слів того самого словотвірного типу можуть супроводжувати різні морфологічні особливості, а саме: альтернатива, інтерфіксація, інтерференція, усічення, зміна акцентуації. Крім того, творення слів може й не супроводжуватися морфологічними процесами; більше того, один СТ може об'єднувати слова, утворені за різними моделями: одним СТ таке об'єднання властиве, іншим – ні.

У науковій літературі морфологічна модель визначається так: «Морфологічна модель – це схема побудови слів однотипної структури, у яких у тій самій позиції відбувається певне морфологічне явище. Напр.: *вуха* → *вух-ний*, *вік* → *віч-ний*, *страх* → *страш-ний*» [1, с. 95]. Морфологічна модель може бути притаманна як для одного СТ, так і для різних СТ.

Морфологічні моделі характеризуються певними закономірностями, тобто підпорядковуються морфологічним правилам. «Морфологічне правило – це

виведена із зіставлення ряду однотипних одиниць закономірність, якою регулюється поява певного морфологічного явища в певній морфологічній позиції. Напр.: вокальні чергування в коренях слів у певній морфологічній позиції (*нести* – *ніс* – *носити*)» [1, с. 95]. Чергування *e/i* відбувається при творенні форми минулого часу в новозакритому складі, зумовлене занепадом редукованих; чергування *e/o* відбувається в дієслівних коренях, що позначають різнотривалі дії (процеси), яке зумовлене давнім якісним чергуванням голосних *ě/*ǫ, що мало граматичне значення. Проте такі морфологічні правила поширюються не лише на формативності, а й на деривацію.

Проблема морфологічної дериваційної моделі є малодослідженою в українському мовознавстві. Вона потребує належної уваги з боку вчених, зокрема класифікації типів морфологічних моделей у сучасній українській мові. Усе це й зумовлює **актуальність** нашої праці.

Мета цієї студії полягає у визначенні особливостей морфологічних моделей, наявних у сучасній українській дериваційній системі, спробі їхньої класифікації та систематизації.

Залежно від процесу, де відбуваються альтернативні фонем, морфологічні моделі можна поділити на дериваційні та формативні.

Морфологічні моделі формативного типу – це такі схеми реалізації лексем певного граматичного класу у вигляді словоформ у межах словозмінної парадигми, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються альтернатива, що виступають разом із флексією засобом вираження граматичного значення в цілому або його елементів.

Прикладом морфологічної моделі формативного типу можуть бути словоформи дав. – місц. одн. жін. р.,

основи яких у початковій формі наз. одн. закінчуються на /г/, /к/, /х/, напр.: *дорог-а* – *дороз-і*, (на) *дороз-і*; *естетик-а* – *естетиц-і*, (в) *естетиц-і*; *свекрух-а* – *свекрус-і*, (на) *свекрус-і* (у підсумку маємо морфонеми /з:з'/, /к:ц'/, /х:с'/), а також словоформи род. мн. жін. р. з історичними /о/ та /е/ в корені, у яких внаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції матеріально виражена флексія перетворилася на нульову і склад словоформи став закритим, а /о/ перейшла в /і/, напр.: *гир-а* – *гир-Ø*, *берез-а* – *беріз-Ø* (у підсумку маємо морфонеми /о:і'/, /е:і'/). Морфонологічні моделі формотвірного типу властиві словам (як похідним, так і непохідним) усіх повнозначних частин мови, в основах яких відбуваються історичні альтернації голосних і приголосних фонем, окрім прислівників, оскільки останні не мають морфологічних категорій і форм словозміни. Натомість похідні прислівники можуть утворювати морфонологічні моделі дериваційного типу.

Морфонологічні моделі дериваційного типу – це такі схеми реалізації процесу творення похідних слів у межах словотвірних пар, у яких відповідно до морфонологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються морфонологічні процеси, що утворюють разом зі словотвірним афіксом словотвірний формант.

В українській мові морфонологічних моделей дериваційного типу значно більше, ніж формотвірних, оскільки останні передбачають лише наявність альтернацій при творенні граматичних форм слова. Усі морфонологічні моделі дериваційного типу можна поділити на декілька різновидів: 1) альтернаційні, 2) інтерфіксальні, 3) інтерференційні (дифузні, аплікаційні), 4) усічені, 5) акцентно-дериваційні та 6) комбіновані.

У сучасній українській мові морфонологічні моделі дериваційного типу є достатньо різноманітними; найбільш поширеними та продуктивними є моделі, у яких спостерігаються альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації, напр.: /і:о/ (*стіл* → *стол-ува-ти-ся*), /о:и/ (*крів* → *кривавий*), /і:е:о/ (*вечір* → *вечеря*, *вечоріти*), /г:ж/ (*криг-а* → *крижаній*), /с:ш/ (*носи-ти* → *нош-Ø-а*) та ін.

Умовно таку морфонологічну модель можна представити у вигляді формули:

$$TO a_1 + CA \rightarrow PO a_2 /a_1:a_2/,$$

де *TO* – твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), *CA* – словотвірний афікс, *PO* – похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), / $a_1:a_2$ / – морфонема.

Треба зауважити, що в цій формулі і *TO*, і *CA* – це не будь-які, а фонологічно зумовлені, що передбачають внаслідок їхньої взаємодії альтернацію голосних або приголосних фонем.

У сучасній українській мові можна виділити морфонологічні моделі елементарного типу, в яких наявне одне морфонологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і морфонологічні моделі *комбінованого типу*, в яких поєднуються два (рідше – три) морфонологічні явища.

До першого різновиду морфонологічних моделей належить, наприклад, відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на задньоязиковий, утворені за допомогою словотвірного форманта

-н- з нерухомим (у процесі словотворення!) наголосом на корені: *дорог-а* → *дорож-н-ий*, *вік* → *віч-н-ий* та ін. (на виході маємо морфонеми /з:ж'/, /к:ч'/).

До другого різновиду можна віднести відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на **г, ж, з / х, ш, с / к, ч, ц**, утворені за допомогою форманта **-ськ-**: тут альтернації приголосних фонем поєднуються з усіченням твірної основи (у похідному слові – усічений корінь), а також можуть комбінуватися зі зміною акцентуації похідного слова, напр.: *турок* → *турэ-цьк-ий*, *товариш* → *товари-ськ-ий*, але: *праг-а* → *пра-зьк-ий* тощо (на виході маємо морфонеми /к:ц'/, /ш:с'/, /з:з'/).

1. Альтернаційні морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується чергуванням голосних / приголосних фонем на морфемному шві або в середині морфеми. Ці чергування можуть мати як історичний, так і фонетичний (живий) характер. Словотвірний формант у такому разі становить не лише афікс з дериваційним значенням, але й відповідна морфонема, напр.: *друг-Ø* → *друж-н-ий*, *дорог-а* → *дорож-н-ий*, *уваг-а* → *уваж-н-ий*.

Схематичне позначення цієї морфонологічної моделі таке:

$$TO a_1 + CA \rightarrow PO a_2 /a_1:a_2/,$$

де *TO* – твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), *CA* – словотвірний афікс, *PO* – похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), / $a_1:a_2$ / – морфонема.

Серед морфонологічних альтернаційних моделей можна виділити продуктивні й непродуктивні. Це залежить від продуктивності чергування, яке утворює відповідну морфемі. Такою є більшість історичних чергувань, як-от: /і:/, /о, е/ → /і:о/, /і:е/, де маркованим членом є голосні фонем /о/, /е/; результати колишньої першої палаталізації, де маркованими членами відповідних морфем є задньоязикові приголосні; більшість альтернацій, що є наслідками ранньопраслов'янських сполучень приголосних з постконсонантним *j, у яких маркованими членами виступають свистячі, губні, задньоязикові та проривні приголосні. Як зазначає О. А. Земська, «не всі представники морфонеми рівноправні. Про це свідчить та обставина, що не всі члени альтернаційного ряду можуть посідати будь-які граматичні позиції» [5, с. 169]. На нашу думку, головним членом морфонеми, що є результатом історичних альтернацій у системі вокалізму або консонантизму, буде той, що є етимологічним (історичним). Наприклад, у морфонемах /і:о/, /і:е/ маркованими (головними) членами є фонем /о/, /е/, оскільки виникнення /і/ стало результатом фонетичних трансформацій. Як слушно зауважує М. В. Панов, «про нерівноправність морфонеми свідчить ще та обставина, що виявляється в умовах послаблення мовної норми, – заміна утворень з чергуваннями, що вимагаються нормами, іншими утвореннями» [4, с. 18–19]. Таким чином, спрямованість чергування в сучасній українській мові визначається маркованим членом морфонеми, а, відповідно, у морфонологічних моделях альтернаційного типу твірне слово буде містити головний елемент морфонеми, а похідне – вторинний, що виник внаслідок давніх фонетичних процесів. Усе сказане стосується лише тих

альтернаційних типів морфологічних моделей, в основі яких лежать саме історичні чергування фонем.

2. **Інтерфіксальні морфологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується появою в похідному слові асемантичного елемента у функції звукової прокладки між твірною основою і дериваційним афіксом, напр.: *шосе́* → *шосе́-й-ний*, *реле́* → *реле́-й-ний*, *купе́* → *купе́-й-ний*.

Умовно цю морфологічну модель можна позначити так:

ТО + СА → ПО: ТО + І + СА,

де ТО – твірна основа, СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, що складається з твірної основи (ТО) та словотвірного афікса (СА), які поєднують інтерфікс (І).

На думку О. А. Земської (яка, до речі, ввела до наукового обігу термін «інтерфікс»), інтерфіксація не є способом словотвору, а є одним із морфологічних засобів, використовуваних для поєднання морфем у слові, яка за своєю функцією, аналогічна чергуванню [3, с. 113–137]. Інтерфікси – це асемантичні елементи, які полегшують умови сполучуваності словотвірних афіксів з твірними основами та сприяють розширенню словотвірної бази, залучаючи до процесу словотворення слова, основи яких мають на виході сполучення фонем, що утруднюють приєднання суфіксів або дуже обмежують їхні сполучувальні можливості [6, с. 39]. У зв'язку з тим, що інтерфікси позбавлені значення, їх не можна ототожнювати з іншими афіксами (чи то суфіксами, чи то префіксами), тому що це призведе до нівеляції морфем як елемента слова, що характеризується елементарним, далі не подільним значенням, що повністю реалізується лише в його складі. Наприклад, в українській мові визначають як вторинний (похідний, складний) суфікс віддіслівних прикметників *-альн-*: *зварюва-ти* → *зварюв-альн-ий*, *уточнюва-ти* → *уточнюв-альн-ий* і т. п. При дотриманні правил словотвірного аналізу тут же знаходимо низку невідповідностей: по-перше, твірною основою для похідних є *зварюва-* та *уточнюва-*, що містять суфікс основи інфінітива *-ува-*, який має бути відтворений у похідному слові; по-друге, прикметники цього словотвірного типу утворюються за допомогою суфікса *-н-*; по-третє, саме цей суфікс виражає словотвірне значення похідного слова. Таким чином, похідні віддіслівні прикметники утворені за допомогою суфікса *-н-*, дериваційний процес супроводжується інтерфіксацією (*-л-*, що з'являється на межі суфікса твірної основи з кінцевим голосним і суфікса похідного слова, що починається приголосним). Ми поділяємо точку зору О. А. Земської, яка вважає, що «розглядати інтерфікс як частину суфікса – значить не вповні адекватно відображати його роль у складі слова. Порівнюючи численні т. зв. «похідні суфікси», легко помітити, що багато з них містять спільну повторювану частину... Таким чином, виділення похідних суфіксів, тотожних за значенням простим, не тільки суперечливо, але й недоцільно. За такого опису різко зростає кількість суфіксів (або їхніх варіантів), що дуже ускладнює опис словотворення [5, с. 181]».

У сучасній українській мові основними функціями інтерфіксів є сполучення основи і суфікса та сполучення двох основ складного слова.

Інтерфікси на межі основи й суфікса використовуються та утворюють відповідні морфологічні моделі:

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, що починається з голосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонемі (переважно в словах іншомовного походження) *-т-, -н-, -л-* напр.: *арго* → *арго-т-изм*, *Чилі* → *чилі-н-изм*, *суди-ти* → *суди-л-ище*;

– після основ, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, що починається з приголосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонемі *-j-, -ш-*: *реле* → *реле-й-ний* → *реле-й-ник*, *Сомалі* → *сомалі-й-ський* → *сомалі-j-ець*, *кіно* → *кіно-ш-ник*, *КДБ* → *кадебе-ш-ник*;

– після основ, що закінчуються на дві або три приголосні фонемі, перед суфіксом, який починається на приголосну, вживаються двофонемні інтерфікси *-ин-, -ан-, -ів-/ов-*, у яких початковою є голосна фонема: *Караганда* → *караганд-ин-ський*, *Америка* → *америк-ан-ський*, *Златоуст* → *златоуст-ів-ський*, *Орел* → *орл-ов-ський*.

Інтерфіксаційні морфологічні моделі відрізняються від альтернаційних тим, що останні являють собою явище регулярне і передбачуване, яке виявляється в строго визначених позиціях та в морфемах певної будови. Так, ми завжди можемо передбачити, що якщо основа твірного іменника закінчується на задньоязиковий приголосний, то похідний іменник зі зменшено-пестливим значенням (тобто з суфіксом *-к-*) буде мати альтернативу /к'/:ч/, /х'/:ш/, /г'/:ж/: *рук-а* → *руч-к-а*, *мух-а* → *муш-к-а*, *ног-а* → *ніж-к-а*. Натомість інтерфіксація не завжди визначається морфологічними позиціями: це типове, але не завжди регулярне явище. Наприклад, при творенні від прикметників від іменникових основ за допомогою суфікса *-ськ-* можуть утворюватися як за допомогою інтерфікса, так і без нього: *Ялт-а* → *ялт-ин-ський*, *Чит-а* → *чит-ин-ськ-ий*, але: *Сміл-а* → *сміль-ськ-ий*, *Тул-а* → *туль-ськ-ий* (а не *смілинський*, *тулинський*). Крім того, інтерфіксація відбувається за аналогією та допускає часто, але не завжди вибір з декількох інтерфіксів, тоді як за альтернативі це неможливо.

3. **Інтерференційні (дифузні, аплікаційні) морфологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується накладанням початкових (-ої) фонем (-и) словотвірного афікса у складі похідного слова на тотожну (-і) кінцеву (-і) фонему (-и) твірної основи. У таких моделях відбувається пристосування твірних основ і словотвірних засобів, а словотвірний формант ускладнюється аплікаційним засобом, напр.: *Дон-е-цьк-Ø* + *-цьк(ий)* → *дон-е-цьк-цьк-ий* → *дон-е-цьк-ий*, *Арх-ангел-ськ-Ø* + *-ськ(ий)* → *арх-ангел-ськ-ськ-ий* → *арх-ангел-ськ-ий*, *Луг-ан-ськ-Ø* + *-ськ(ий)* → *луг-ан-ськ-ськ-ий* → *луг-ан-ськ-ий*.

Ця модель має таку формулу:

ТО b₁ + b₁ СА → ПО: ТО + 2b₁ (СА) →
ПО: ТО₁ + СА (b₁),

де TO – твірна основа, що містить морфему або фонему (фонемне сполучення) (b_1), CA – словотвірний афікс, тотожний фіналі твірної основи (b_1), PO – похідна основа, яка містить твірну основу (TO) та два тотожних елементи ($2b_1$), один з яких зазнає інтерференції (TO_i), перетворюючись на словотвірний афікс.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + **-няк-** → *вишн(н)няк* → *вишн-няк* (пор.: *лоз-а* + **-няк-** → *лоз-няк*); *Донецьк* + **-цьк-** → *донець(цьк)цький* → *донецький* (пор.: *козак* + **-цьк-** → *козацьк-ий*); *грузн-ий* + **-ну-** → *грузн(н)нути* → *грузнути* (пор.: *сух-ий* + **-ну-** → *сохнути*) тощо. Проте найбільш продуктивними інтерференційними моделями в сучасній українській мові є ті, що характеризують творення похідних прикметників від географічних назв за допомогою суфікса **-ськ-** та його аломорфів.

За О. А. Земською, інтерференція морфем – це особливий різновид гаплоглогії (тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поруч у слові). Словотвірна гаплоглогія розглядається мовознавцями як один з видів пристосування морфем на межі морфем. Доцільність уведення спеціального терміна для називання цього явища диктується тим, що гаплоглогію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфем – явище морфологічне, що реалізується за певних морфологічних умов – на морфемному шві. Крім того, накладання морфем може стосуватися не лише складів [5, с. 183–184].

4. **Усічені морфологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількісним зменшенням фонемного складу твірної основи в похідному слові. Найчастіше усічені морфологічні моделі трапляються при афіксації, рідше – при складанні, напр.: *весел-и-ти* → *весел-(и)-ун-Ø* → *весел-ун-Ø*, *стриб-а-ти* → *стриб-(а)-ун-Ø* → *стриб-ун-Ø*, *чаклува-ти* → *чакл-(ува)-ун-Ø* → *чакл-ун-Ø*.

Схематично це можна позначити так:

$$TO_n + CA \rightarrow PO: TO_y + CA,$$

де TO – повна твірна основа, CA – словотвірний афікс, PO – похідна основа, яка містить усічену твірну основу (TO_y) і словотвірний афікс.

При творенні слів на межі твірної основи і словотвірного форманта виникають фонемні сполучення, не притаманні українській мові або тому чи іншому словотвірному типові, не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Це тягне за собою те, що кінець твірної основи усікається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, відбувається у процесі словотвірного акту, внаслідок якого твірна основа неповністю репрезентується в похідному слові, а постає в скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем, і, як правило, найчастіше відбувається при афіксації, напр.: *земл-я* → *під-зем-н-ий* (замість *під-зем(ль)ний*), *актуальн-ий* → *актуал'-ізува-ти* (замість *актуал(ьн)ізувати*), *піаніно* → *піаніст* (замість *піан(іно)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і йому, як правило,

підлягає перша твірна основа, напр.: *англійськ-ий* + *українськ-ий* → *англо-український* (замість *англ(ійськ)о-український*).

Усічення формує морфологічні моделі, що спостерігаються при творенні похідних слів:

а) від субстантивних основ:

– усікається кінцевий голосний основ не відмінюваних іменників: *кенгуру* + **-ен-** → *кенгур-ен-я*, *резоуме* + **-ува-** → *резюмувати*;

– усікається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова: *качк-а* + **-ен-** → *кач-ен-я*, *вуглярн-ий* + **-изм-** → *вугляр-изм*;

б) від ад'єктивних основ усікається, як правило, кінцевий суфікс: *солодк-ий* + **-оц-** → *солод-оц-і*, *зарубіжна література* + **-к-** → *зарубіж-к-а*.

в) від дієслів усікається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи: *чаклува-ти* + **-ун-** → *чакл-ун*; *стриба-ти* + **-ун-** → *стриб-ун* та ін.

5. Зміна акцентуації – це морфологічне явище, що полягає в переміщенні наголосу в процесі словотворення, а саме його переміщення з однієї морфемі твірному слову на іншу морфему похідного слова, напр.: *добрий* → *добротá*, *чистий* → *чистотá* (R → F); *молодий* → *молодість*, *старий* → *старість* (F → R); *слухати* → *слухáч*, *діяти* → *діяч* (R → S); *переказувати* → *перéказ*, *переспівувати* → *переспів* (R → P); *новий* → *зіново*, *молодий* → *зімолоду* (F → P) та багато ін. Зміна акцентуації може виступати як самостійний засіб, що супроводжує акт словотворення, так і допоміжний, який виступає з іншим морфологічним засобом (альтернацією, інтерфіксацією, інтерференцією, усіченням), напр.: *крига* → *крижаній* (/г:ж/ + R → F : альтернація + зміна акцентуації), *Америка* → *американський* (**-ан-** + F → I : інтерфіксація + зміна акцентуації), *вишня* → *вишняк* (**-н-** ≈ **-няк-** + R → S : інтерференція + зміна акцентуації), *земля* → *підземний* (*зем(л)* + F → R : усічення + зміна акцентуації). Зміна акцентуації як морфологічне явище притаманна всім повнозначним частинам мови – іменникам, прикметникам, дієсловам, прислівникам.

Таким чином, здатність українського наголосу до рухомості дає підстави використовувати його як словотвірний засіб. У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з думкою проф. О. М. Тихонова, що «наголос не є самостійним словотвірним засобом. Він зазвичай виступає лише як один із компонентів форманта, входить до формальної характеристики словотвірного типу» [6, с. 103]. У більшості випадків так і є, але наголос може виступати як самостійний формант, становлячи таким чином окремий різновид деривації (способу словотворення), напр.: *атлас* – *атлас*, *білізна* – *білізна́*, *приклад* – *приклад* тощо [2, с. 12–22; 1, с. 22].

Словотвірне переміщення наголосу спостерігається не в усіх утвореннях, що належать до одного словотвірного типу, воно може охоплювати лише частину похідних слів, в інших похідних наголос є нерухомим щодо твірному слову, *добрий* → *добротá*, *чистий* → *чистотá* (R → F), але *щедрий* → *щедротá* (R → S) і *німій* → *німотá* (F → S). У зв'язку із викладеним є всі підстави говорити про морфологічні моделі акцентно-дериваційного типу.

Акцентно-дериваційні морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується зміною акцентуації похідного слова порівняно з твірним. Таким чином, словотвірний формант у моделях цього типу становить словотвірний афікс і рухомий наголос, але при цьому враховується не лише твірна й похідна основи, а все твірне й похідне слова з флексіями. Акцентно-дериваційні моделі властиві всім похідним повнозначним словам, напр.:

газѐт-а → *газѐт-я́р-Ø*, *пісн-я* → *пісн-я́р-Ø*, *шко́л-а* → *шко́л-я́р-Ø*;

$\acute{R}\acute{F} + S \rightarrow \acute{R}\acute{S}\acute{F}$, де $\acute{R}\acute{F}$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та флексії (F), S – словотвірний суфікс, $\acute{R}\acute{S}\acute{F}$, де $\acute{S}$ – наголошений суфікс похідного слова.

ті́нь-Ø → *ті́нь-о́в-ій*, *ну́ль-Ø* → *ну́ль-о́в-ій*, *ді́-а* → *ді́-о́в-ій*;

$\acute{R}F_0 + S \rightarrow RS\acute{F}$, де $\acute{R}F_0$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та нульової флексії (F_0), S – словотвірний суфікс, $RS\acute{F}$ – морфемна структура похідного слова, де $\acute{F}$ – наголошена флексія похідного слова.

п'я́ть-Ø → *п'я́т-на́-дцять-Ø*, *ші́сть-Ø* → *ші́ст-на́-дцять-Ø*, *сі́м-Ø* → *сі́м-на́-дцять-Ø*;

$\acute{R}F_0 + I + Sd \rightarrow \acute{R}\acute{I}Sd\acute{F}$, де $\acute{R}F_0$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та нульової флексії (F_0), I – інтерфікс, Sd – суфіксоїд, що разом з інтерфіксом утворюють словотвірний засіб, сформований внаслідок зрощення, $\acute{R}\acute{I}Sd\acute{F}$ – морфемна структура похідного слова, де $\acute{I}$ – наголошений інтерфікс похідного слова.

як-ій → *як-ий-небу́дь*, *ч-ій* → *ч-ий-небу́дь*, *котр-ій* → *котр-ий-небу́дь*;

$R\acute{F} + P\acute{f} \rightarrow R\acute{F}P\acute{f}$, де $R\acute{F}$ – морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії ($\acute{F}$), $P\acute{f}$ – словотвірний постфікс, $R\acute{F}P\acute{f}$ – морфемна структура похідного слова, де $P\acute{f}$ – наголошений постфікс похідного слова.

чорн-ий → *чорн-і́-ти*, *біл-ий* → *біл-і́-ти*, *жовт-ий* → *жовт-і́-ти*;

$\acute{R}\acute{F} + S \rightarrow \acute{R}\acute{S}\acute{S}$, де $\acute{R}\acute{F}_0$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та флексії (F), S – словотвірний суфікс, $\acute{R}\acute{S}\acute{S}$ – морфемна структура похідного слова, де $\acute{S}$ – наголошений суфікс похідного слова, а S – суфікс інфінітива.

нов-ий → *за́-нов-о*, *молод-ий* → *за́-молод-у*, *світл-ий* → *за́-світл-а*.

$R\acute{F} + PS \rightarrow \acute{P}RS$, де $R\acute{F}$ – морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії ($\acute{F}$), PS – конфікс, що складається з префікса (P) і суфікса (S), а PRS – морфемна структура похідного слова, де P – наголошений префікс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
2. Винницький В. М. Про акцентуаційний спосіб словотворення / В. М. Винницький // Мовознавство, 2007. – № 3. – С. 12–22.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : [учебное пособие] / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1973 – 304 с.

6. Комбіновані морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількома з п'ятих вищезазначених процесів. Під час словотворення найчастіше переважають комбіновані словотвірні моделі. Найчастіше під час словотворення спостерігається комбінація 1) альтернативної та акцентно-дериваційної, 2) альтернативної та усиченої, 3) усиченої та акцентно-дериваційної моделей, напр.: 1) *ві́ск-Ø* → *воц-а́н-ій*, *пісо́к-Ø* (*піск-у*) → *піц-а́н-ій*, *до́шк-а* → *доц-ан-ій*; 2) *пта́х-Ø* → *пта-ств-о*, *боягу́з-Ø* → *боягу-зтв-о*, *тка́ч-Ø* → *тка-цтв-о*; 3) *лібрето* → *лібрето-(о)-іст-Ø* → *лібрето-іст-Ø*, *са́мбо* → *самб-(о)-іст-Ø* → *самб-іст-Ø*, *карате́* → *карат-(е)-іст-Ø* → *карат-іст-Ø*; *конкрет-н-ий* → *конкрет-(н)-изува́-ти* → *конкрет-изува́-ти*, *прива́т-н-ий* → *приват-(н)-изува́-ти* → *приват-изува́-ти*, *актуа́ль-н-ий* → *актуал-(н)-изува́-ти* → *актуал-изува́-ти*. Формули цих моделей складаються з відповідних умовних позначень, згаданих вище.

Як бачимо, у сучасній українській мові можна виділити шість морфонологічних моделей, п'ять з яких є елементарного типу, а одна – комбінованого, при цьому слід зауважити що дериваційні процеси можуть не супроводжуватися морфонологічними видозмінами. У такому разі при морфемному словотворенні словотвірний формант дорівнює дериваційному афіксу.

Усі морфонологічні моделі поділяються на продуктивні й непродуктивні, що визначається специфікою відповідного засобу, який бере участь у словотвірному акті. Найбільш продуктивними є морфонологічні моделі комбінованого типу, а серед елементарних продуктивністю відзначаються акцентно-дериваційні, що, у свою чергу, зумовлено специфікою українського наголосу, а саме його різномісністю й рухомістю (тобто переміщенням у межах морфемної структури твірних та похідних слів).

Таким чином, морфонологічна модель – це узагальнений зразок словотвірної структури слова, який передбачає, що акт словотворення супроводжується одним або декількома морфонологічними явищами, найпоширенішим з яких є історичні альтернативні голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації слова.

Перспективність нашого дослідження виявляється в тому, що визначені типи морфонологічних моделей потребують більш детального опису, зокрема мають бути з'ясовані особливості морфонологічних моделей, в основі яких лежать фонетичні чергування; більше уваги слід приділити специфіці акцентно-дериваційним моделям, тому що наголос відіграє дуже важливу роль у дериваційному процесі. Це, у свою чергу, дозволить уточнити особливості акцентних норм (для похідних слів) у сучасній українській мові.

4. Панов М. В. О грамматической форме / М. В. Панов // Учёные записки МГПИ им. В. П. Потёмкина. – М., 1959. – Т. 73. – Вып. 6. – С. 18–27.
5. Современный русский язык : [учебник] / В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов ; под ред. проф. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – 560 с.
6. Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология : [учебное пособие] / А. Н. Тихонов. – М. : Цитадель-трейд, 2002. – 464 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

дав. – давальний відмінок
 жін. р. – жіночий рід
 місц. – місцевий відмінок
 наз. – називний відмінок
 одн. – одна
 СТ – словотвірний тип

Пономаренко С. С., *Черноморський державний університет ім. Петра Могили, г. Николаев, Україна*

МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ДЕРИВАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена анализу морфологических моделей в современном украинском языке, в ней проанализировано понятие морфологической модели в научной и учебной литературе, установлено отличие между понятиями «морфологическая модель» и «словообразовательный тип», а также доказано, что слова одного словообразовательного типа могут иметь разные морфологические модели. Предлагается различать морфологические модели формообразующего и деривационного типов; также предложена классификация моделей деривационного типа. Установлено, что самыми продуктивными морфологическими моделями в словообразовательной системе являются альтернативные и акцентуационные. Особенное внимание уделено акцентно-деривационным моделям, в которых в словообразовательном процессе, кроме деривационных средств, принимает участие ударение. Именно изменение акцентуации производного слова в сравнении с производящим (подвижность ударения в пределах словообразовательной пары и деривационных единиц высшего ранга) сопровождает словообразовательный акт. В нашей статье делается акцент на важности более подробного изучения этого явления, а также на необходимости уделять ему соответствующее внимание в лингво-дидактическом процессе.

Ключевые слова: морфологическая модель; словообразовательный тип; словообразовательный формант; альтернатива; интерференция; акцентуация; подвижность ударения.

Ponomarenko S. S., *Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine*

MORPHONOLOGIC MODELS IN THE DERIVATIONAL SYSTEM OF THE MODERN UKRAINIAN

Recently, there has been an increase of interest in the studies focusing on the morphologic derivational model. However, little is yet known about this model in the Ukrainian linguistics. It deserves more investigations devoted to the classification of the morphologic model's types in the modern Ukrainian linguistics. For this reason this paper presents a breakthrough study of the types of morphologic derivational model. The purpose of this paper is to give peculiarities of the morphologic model and to classify its types in the Ukrainian linguistics. According to the process where the alternations of the phoneme take place morphologic models are divided into derivational and form-building. The present study analyzes six of such models, five of them are elementary and the last one is mixed. Moreover derivational process can be without morphologic modifications. In this case, the derivational formant is equal to the derivational affix. This paper also focused on the productive and non-productive morphologic models that are defined by the specific character of the corresponding means. The most productive are mixed morphologic models. We advocate further research on the detail description for the types of the morphologic models especially some of them which based on phonetic alternations. The accent and its role in the derivational process should be investigated too. It'll help to specify the accent rules for derivative words in the modern Ukrainian language.

Keywords: morphologic model; derivational type; derivational formant; alternation; interference; accentuation; the mobility of stress.